

С. А. Каріков

Конфесіоналізація в Німеччині XVI ст.: зміст та основні напрями

Вивчення Реформації в Німеччині пов'язане з виявленням головних загальних рис та особливостей кожного її етапу. Останнім часом історики розробляють нові моделі цього явища. Зокрема, для дослідження етапу пізньої Реформації (1525–1555) вчені активно використовують поняття «конфесіоналізація» (Konfessionalisierung). Крім того, в німецькій історіографії поширені такі терміни, як «утворення конфесій» (Konfessionsbildung), «конфесіоналізм» (Konfessionalism), «конфесійні часи» (Konfessionelle Zeitalter). Щодо змісту цих понять, їх хронологічних рамок у німецькій історіографії і досі точаться дискусії. Актуальність нашої розвідки зумовлена потребою аналізу та узагальнення результатів цих пошуків. Мета дослідження — охарактеризувати існуючі підходи до сутності конфесіоналізації в Німеччині, висвітлити її головний зміст та напрями і визначити подальші перспективи вивчення цієї проблеми.

В історичних працях XIX—початку XX ст. було визначено хронологічні рамки Реформації. Уже Л. фон Ранке, який став засновником політичного напрямку в німецькій історіографії, пов'язав поняття Реформації із періодом 1517–1555 рр. [1]. Термін «конфесіоналізація» історики почали вживати у другій половині XX ст. Йому передувало поняття «конфесійні часи», яке було застосоване О. Бруннером для характеристики епохи 1555–1648 рр. — від підписання Аугсбурзького релігійного миру до завершення Тридцятирічної війни [2]. Е. В. Цеєден визначив конфесіоналізацію (застосувавши поняття «утворення конфесій») як духовне і організаційне зміцнення, що після розколу християнської релігії на різні взаємно ворожі віросповідання привело до утворення напівстабільного церковного устрою. Цей процес охопив догматичну, конституційну і релігійно-моральну сфери. Прибічники нових конфесій, як у Німеччині, так і в інших країнах Європи раннього Нового часу, шукали захисту від зовнішніх вторгнень засобами дипломатії і політики, але також через сили поза церквою, переважно державну владу [3, S. 69]. Релігія та політика, церква та держава того часу не можуть бути розглянуті як незалежні сили: часто світські князі заради досягнення своїх цілей проводили конфесійну політику, так само як церковним діячам для вирішення релігійних питань необхідно було брати участь у світській політиці [4, S. 19]. Г. Р. Шмідт відніс до головних ознак конфесіоналізації, крім утворення нових віросповідань, такі явища, як територіалізація, секуляризація та соціальне дисциплінування [5, S. 86–106].

Конфесіоналізація трактується рядом сучасних дослідників як явище, притаманне всім територіям Німеччини XVI ст. Зокрема, мова йде не тільки про лютеранську [6], але і про реформістську та католицьку конфесіоналізацію [7; 8]. Такий підхід видається обґрунтованим, оскільки сам термін «конфесія» в перекладі з латини означає «віросповідання» і вживається для характеристики вчень, що виникали в межах однієї релігії — зокрема, християнства.

Водночас в історіографії існують і інші підходи до проблеми утворення нових конфесій. Деякі автори роблять спробу визначити поширення реформістського вчення у Пфальці, Бранденбурзі у 60–70-х рр. XVI ст. як «другу Реформацію», відмежовуючи її від «першої» — лютеранської [9; 10]. Інші автори рішуче заперечують такі підходи [4, S. 225]. На наш погляд, моделі «другої Реформації» суперечать реальним історичним подіям: адже уже в 20-і роки XVI ст. до Реформації відносили *всі* напрями, що суперечили католицькому вченню (лютеранство, цвингліанство, анабаптизм). Разом із тим слід відзначити, що найбільш масовим серед них на той час був саме лютеранський напрям.

До дискусійних питань належить і визначення хронологічних рамок конфесіоналізації в Німеччині. Зокрема, Р. Кох розпочинає її відлік із 60-х рр. XVI ст. — від подій, які відбувалися після підписання Аугсбурзького миру [11]. На наш погляд, такий підхід не можна визнати єдино вірним — адже вже в часи Реформації контури конфесій викреслилися досить чітко. Більш обґрунтованою виглядає позиція Х. Ключетінга, який датує початок оформлення нових конфесій 1525 р. — завершенням Селянської війни [4]. Саме ця подія дозволила німецьким князям розпочати боротьбу за досягнення власних політичних інтересів. До того вона стримувалася усвідомленням небезпеки з боку повсталих селян, виступи яких придушували як князі — прибічники католицизму, так і союзники Лютера. Водночас після 1525 р. зросла активність міських общин, які в умовах князівського тиску намагалися відстояти свої права.

Важливим засобом зміцнення нових конфесій, починаючи із 20-х рр. XVI ст., стали візитації — перевірки стану церковної організації на місцях. На жаль, у вітчизняній історіографії ця тема досі малодосліджена: її торкнувся лише Ю. О. Голубкін у статті, присвяченій початку візитацій у Саксонії [12].

Проведення візитацій було передбачене ще канонічним церковним правом. Проте в середні віки католицькі ієрархи не надто активно використовували цей засіб. Імовірно, це було пов'язано з тим, що діяльність духовенства не повинна була ставати об'єктом масової критики. Священики вважалися особами, вищими за інші стани, тому вони не підлягали світському контролю: перевірка залишалася прерогативою єпископів.

За часів Реформації становище змінилося. Її початок призвів до руйнування ряду інститутів католицизму (монастирі, система благодійності), змін у догматиці та культі (організація богослужіння, невизнання ряду Таїнств). Внаслідок цього ускладнилися умови діяльності священнослужителів на місцях. Зокрема, через секуляризацію церковного майна виникли численні матеріальні проблеми. Ряд священиків виявився не підготованим до виконання обов'язків у нових умовах. Водночас ті князі, які підтримали Реформацію, прагнули зміцнити свій вплив на підданих і уникнути революційних виступів, подібних Селянській війні 1524–1525 рр. Тому реформатори і князі почали розробляти систему контролю церковної системи, основним засобом якого стали візитації. У їх проведенні були зацікавлені і самі священнослужителі. Внаслідок руйнування католицької організації їх прибутки скоротилися, тому що майно церков та монастирів захоплювали дворяни. Лише територіальний правитель міг гарантувати священикам та викладачам необхідні умови існування і зупинити свавілля феодалів [13, с. 276–277].

Проведення візитацій розпочалося в 1526 р. в Саксонії і поступово було поширене на інші території, де Реформація мала успіхи: ландграфство Гессен, маркграфство Ансбах, герцогство Брауншвейг-Люнебург, Прусію [14, S. 194]. У 1528 р. Філіп Меланхтон розробив «Настанову візитаторів пасторам курфюршества Саксонського», передмову до якої написав Мартін Лютер [15]. Цим документом було визначено головні обов'язки священнослужителів новоствореної церковної організації та регламентовано умови їх діяльності. З кінця 20–30-х рр. XVI ст. візитації почали проводити в містах Північно-Західної Німеччини, Померанії та інших регіонах.

Оскільки проведення перевірок мало на меті врегулювання правових та економічних проблем, до складу візитаційних комісій входили як теологи, так і світські юристи

і князівські радники [4, S. 152]. Вони мали проводити інвентаризацію церковного майна та перевіряти діяльність священнослужителів [16, S. 167]. Надалі обов'язки проведення візитацій були покладені на суперінтендентів та синод. Візитації можна поділити на такі види, як локальні (пов'язані з конкретними причинами — зловживання, низький рівень підготовки священників та вчителів, байдужість парафіян до віри) та генеральні (відбувалися регулярно — здебільшого щороку — в межах князівства чи міста) [17, р. 252]. Крім інспектування, візитатори мали повноваження карати винуватців.

Проведення візитацій потребувало розробки їх програми. Уже в ході перевіроч 20–30-х рр. XVI ст. склалася схема звітів візитаторів, яка включала такі головні елементи: коротка характеристика проповідника та кюстера (дячка), опис церковного майна, регулярності відправи і змісту богослужіння, діяльності школи. З утвердженням Реформації в німецьких територіях ці звіти розширювалися. Так, у донесеннях саксонських візитаторів другої половини XVI ст. відображено вік, рівень освіти священнослужителів, їх матеріальний стан [18]. Подібні свідчення роблять звіти цінним історичним джерелом, яке дозволяє вивчати повсякденне життя Євангелічно-Лютеранської Церкви в умовах конфесіоналізації. Пізніше візитації поширилися й у практиці католицьких територій. У XVI—XVII ст. вони, зокрема, відбулися в таких єпископських центрах, як Аугсбург, Бамберг, Кельн, Констанц, Майнц, Регенсбург, Трір, Вюрцбург [5, S. 69].

Візитації стали важливим засобом конфесіоналізації в Німеччині раннього Нового часу. Участь у них світських осіб дозволяла вирішувати наявні проблеми і водночас сприяла посиленню впливу князівської влади на діяльність священнослужителів. Тому візитації можуть бути визначені як невід'ємна частина системи соціального дисциплінування. Головною рисою цього явища, притаманного суспільству Нового часу, М. Вебер визначив стандартизацію праці в умовах масового виробництва [19, S. 686]. Однак завдання Реформації були ширшими. Її ідеологи прагнули вплинути не тільки на професійну діяльність священнослужителів та бюргерів, але й на їх внутрішній світ, борючись за утвердження у суспільстві нових духовних цінностей.

Іншим елементом системи соціального дисциплінування стали церковні статuti, що з кінця 20-х рр. XVI ст. почали запроваджуватися в містах (Брауншвейг, Гамбург, Любек) і князівствах (Померанія, Шлезвіг-Голштинія, Вюртемберг), які підтримали Реформацію. Авторами цих документів були відомі реформатори: Йоганн Бугенхаген, Мартін Герліц, Йоганн Бренц. Статuti містили в собі виклад основних догматів і культу віровчення, а також регламентували практичну діяльність церков і шкіл у відповідній місцевості.

Важливим моментом у становленні євангелізму була розробка «Аугсбурзького віросповідання», підготованого Філіпом Меланхтоном у 1530 р. до проведення Аугсбурзького рейхстагу. На наш погляд, цю подію можна вважати рубіжним пунктом лютеранської конфесіоналізації, оскільки в зазначеному документі вперше було чітко підкреслено специфіку євангелічного вчення порівняно з іншими християнськими конфесіями. Меланхтон зазначив, що прибічники євангелізму визнають єдність Бога у трьох особах, первородний гріх, вірують у Христа як Бога і Людину. Разом із тим в «Аугсбурзькому віросповіданні» були викладені положення, що принципово відрізняли євангелізм від католицизму — учення про виправдання вірою, необхідність причащення мирян під двома видами, заперечення целібату, численних католицьких богослужінь, вищості церковних традицій над принципами Священного Писання [20]. «Аугсбурзьке віросповідання» належить до числа головних віросповідних книг Євангелічно-Лютеранської Церкви. Поряд із Малим та Великим Катехізисами, написаними Мартіном Лютером, цей твір відіграв вирішальну роль у поширенні євангелізму в німецькому суспільстві і становленні територіальної церковної організації.

Католицькі теологи висловилися проти змісту «Аугсбурзького віросповідання». Невдача досягнення компромісу пришвидшила об'єднання прибічників протестантизму [21, S. 26]. З початку 30-х рр. XVI ст. в німецькому суспільстві все більш помітними стали вияви територіалізації, яка визначалася прагненням князів необмежено панувати у своїх володіннях. Тому дослідники небезпідставно розрізняють такі етапи

євангелічного руху, як «общинна» і «князівська» Реформація, розпочинаючи відлік останньої саме з 30-х рр. XVI ст. [14]. В цей час відбувалася швидка політизація реформаційного руху. К. цур Мюлен пов'язує початок цього явища із Другим Шпеєрським рейхстагом 1529 р., коли шестеро князів та представники чотирнадцяти імперських міст висловили протест проти відновлення дії Вормського едикту 1521 р. щодо заборони лютеранського вчення [21, S. 7]. На нашу думку, витоки територіалізації помітні дещо раніше — адже вже на Першому Шпеєрському рейхстазі 1526 р. князі здобули можливість у релігійних справах «діяти так, щоб надалі дати відповідь перед Богом та імператором» [22, S. 274], тобто фактично на власний розсуд.

Наступним етапом територіалізації стало утворення Шмалькальдєнського союзу в 1531 р. Він об'єднав сили євангелічних князів (найбільш впливовими з них були курфюрст Йоганн Саксонський та ландграф Філіп Гессенський) та імперських міст (зокрема, Бремена, Любека, Магдебурга, Страсбурга, Ульма) [23, S. 230]. Його учасники почали вести політику, спрямовану на зміцнення відносин між собою. Водночас вони шукали можливості розширення зовнішньої політичної і військової підтримки цього союзу — зокрема, звертаючись по допомогу до короля Данії.

Конфлікти на початку 40-х рр. XVI ст. (вигнання герцога Генріха Молодшого із Брауншвейзко-Вольфенбюттельського герцогства і проведення Реформації в цій території та ін.), що переросли у Шмалькальдєнську війну 1546–1547 рр. та «князівську війну» 1552 р. — свідчення поглиблення політичних суперечностей в німецьких землях. Реформація пришвидшила процес територіалізації і дала йому правове обґрунтування: цим можна пояснити зацікавленість ряду князів у здійсненні євангелічних перетворень [14, S. 69]. В часи пізньої Реформації стабільне становище Церкви все більше залежало від політики місцевої влади. Її допомога мала вирішальне значення як для зміцнення лютеранства, так і для збереження католицизму [24, S. 271].

На рубежі 40–50-х рр. XVI ст. контури нових конфесій в Німеччині визначилися вже досить чітко. Б. Меллер слушно пов'язує з їх оформленням занепад гуманістичного руху [25, S. 181]: адже ідеї загальноєвропейської єдності його прибічників не могли бути сприйняті в умовах гострої політичної та церковної боротьби. На наш погляд, ще один вияв конфесіоналізації в суспільному житті цього часу — зміни в системі освіти. Як в існуючих раніше університетах, так і в навчальних закладах, що виникли в часи Реформації (перший з них почав діяти в Марбурзі в 1529 р.) все більшу роль відігравали не гуманісти, а церковні діячі. В умовах зростання конфліктів між католицькими і євангелічними територіями природною стала турбота князів про підготовку освічених священнослужителів та службовців у межах власних володінь. Це сприяло відкриттю нових університетів: у Кенігсберзі (1544 р.), Єні (1556 р.) [26, с. 29]. Міські школи в умовах конфесіоналізації також розвивалися в нерозривному зв'язку з церквою. Це знаходило вияв і у доборі вчителів відповідно не лише до їх професійних, але й до морально-релігійних якостей, і в перевірці шкіл керівництвом територіальної церковної організації — суперінтендентами та ад'юторами, і у вивченні Катехізису, і в участі школярів у богослужінні.

Аугсбурзький релігійний мир 1555 р. дозволив офіційно визнати співіснування в Німеччині різних конфесій. Це сприяло оформленню протестантських віровчень та розвитку територіальних церковних організацій, але не ініціювало конфесіоналізацію: тим самим тільки посилювалися наявні тенденції цього процесу [27, S. 63]. Після укладання Аугсбурзького миру основні проблеми суспільного життя не зникли, проте вони почали вирішуватися в нових умовах. Зокрема, утвердження лютеранства вело до формування ортодоксії. Після проведення Тридентського собору зміни відбулися і в католицькій церковній організації, що зумовило наростання процесу Контрреформації. Поширення протестантизму в Європі призвело до змін у зовнішній політиці провідних держав, що знайшло вияв в утворенні протестантської і католицької коаліцій. Конфлікти між ними переросли у Тридцятирічну війну 1618–1648 рр. Різноманітні прояви конфесіоналізації в період 1555–1618 рр. потребують подальшого дослідження, що виходить за межі даної статті.

Отже, проблема визначення конфесіоналізації в Німеччині зберігає актуальність. Пов'язана з боротьбою між прибічниками різних віросповідань, конфесіоналізація не може бути зведена лише до цієї боротьби, до суто релігійних питань. Її вивчення приводить нас до необхідності пов'язати розгляд подій Реформації з подальшим розвитком німецького суспільства у другій половині XVI—на початку XVII ст. Перспективами дослідження конфесіоналізації є характеристика комплексу змін у соціально-економічному, політичному, ідеологічному, культурному житті Німеччини, спричинених подіями Реформації.

Ключові слова: конфесіоналізація, Німеччина, Реформація, церква, конфесія, визитація, територія, власть.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ranke L.* Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation/L. Ranke. — Berlin, 1840. — Bd. 3.
2. *Brunner O.* Das Konfessionelle Zeitalter 1555–1648/O. Brunner//Deutsche Geschichte im Überblick. — Stuttgart, 1962.
3. *Zeeden E. W.* Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung in Deutschland im Zeitalter der Glaubenskämpfe/E. W. Zeeden//Zeeden E. W. Konfessionsbildung. Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform. — Stuttgart, 1985.
4. *Klueting H.* Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648/H. Klueting. — Stuttgart, 1989.
5. *Schmidt H. R.* Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert/H. R. Schmidt. — München, 1992.
6. *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland.* — Gütersloh, 1992.
7. *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland.* — Gütersloh, 1986.
8. *Die katholische Konfessionalisierung in Deutschland.* — Münster, 1995.
9. *Oestreich G.* Grafschaft und Dynastie Nassau im Zeitalter der konfessionellen Kriege/G. Oestreich//Blätter für deutsche Landesgeschichte. — 1960. — № 96.
10. *Müller M. G.* Zweite Reformation und städtische Autonomie im königlichen Preußen: Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557–1660) /M. G. Müller. — Berlin, 1997.
11. *Koch E.* Das konfessionelle Zeitalter/E. Koch. — Leipzig, 2000.
12. *Голубкин Ю. А.* Первые визитации в курфюршестве Саксонском/Ю. А. Голубкин //Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. — 2002. — № 566: Історія. — Вип. 34.
13. *Брендлер Г.* Мартин Лютер: Теологія і революція/Г. Брендлер. — М.; СПб., 2000.
14. *Blickle P.* Die Reformation im Reich/P. Blickle. — Stuttgart, 2000.
15. *Melanchthon P.* Unterricht der Visitatoren an die Pfarrhern im Kurfürstentum zu Sachsen/P. Melanchthon//D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe. — Weimar, 1883–1970. — Bd. 26.
16. *Seeßaß G.* Geschichte des Christentums III. Spätmittelalter — Reformation — Konfessionalisierung/G. Seeßaß. — Stuttgart, 2006.
17. *Strauss G.* Luther's House of Learning/G. Strauss. — Baltimore; London, 1978.
18. *Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise.* — Halle, 1906. — T. 1–4.
19. *Weber M.* Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie/M. Weber. — Tübingen, 1972.
20. *Меланхтон Ф.* Аугсбургское вероисповедание/Ф. Меланхтон//Лютер М. 95 тезисов. Меланхтон Ф. Аугсбургское вероисповедание. Беме Я. Теософские послания. — СПб., 2002.
21. *Zur Mühlen K.-H.* Reformation und Gegenreformation/K.-H. zur Mühlen. — Göttingen, 1999. — T. 2.
22. *Neue und vollständigere Sammlung der Reichs-Abschiede.* — Frankfurt am Main, 1967. — Bd. 1.

23. *Mau R.* Evangelische Bewegung und frühe Reformation 1521 bis 1532/*R. Mau.* — Leipzig, 2000.
24. *Reinhard W.* Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters/*W. Reinhard*//*Zeitschrift für historische Forschung.* — 1983. — № 10.
25. *Moeller B.* Deutschland im Zeitalter der Reformation/*B. Moeller.* — Göttingen, 1999.
26. *Паульсен Ф.* Германские университеты/*Ф. Паульсен.* — СПб., 1904.
27. *Mörke O.* Die Reformation. Voraussetzungen und Durchsetzungen/*O. Mörke.* — München, 2005.

Резюме

Кариков С. А. Конфессионализация в Германии XVI в.: содержание и основные направления

В статье рассмотрена проблема понятия «конфессионализация», при помощи которого современные ученые ведут исследование Реформации и последующих событий истории Германии. Основными ее сущностными чертами являются укрепление духовного единства и оформление новых церковных организаций в условиях раскола христианской религии. Охарактеризованы подходы к определению хронологических рамок конфессионализации и отмечено, что периодом основных ее событий являются 1525–1618 гг. Рассмотрены такие аспекты конфессионализации, как догматика новых конфессий, политика княжеских и городских властей, секуляризация, визитации в территориях Германии, принятие церковных уставов, преобразование и создание новых школ и университетов. Сделан вывод о том, что конфессионализация охватила комплекс как религиозных и церковных, так и экономических, политических, культурных проблем.

Ключевые слова: конфессионализация, Германия, Реформация, церковь, конфессия, визитация, территория, власть.

Summary

S. Karikov. Confessionalization in Germany in XVI-th Century: the Matter and Main Directions

The article is devoted to the problem of conception “confessionalization”. Contemporary scientists research the Reformation and following events of German history with the help of this conception. The main essential features of the confessionalization are consolidation of spiritual unity and registration of new church organizations under conditions of Christian religion split. The approaches to the definition of chronological limits of the confessionalization are characterized. It is denoted that the main events of the confessionalization were in 1525–1618. Such aspects of the confessionalization as dogmatic matter of new confessions, policy of authorities in German dukedoms and cities, secularization, visitations in German territories, adoption of church ordinances, transformation and creation of schools and universities are treated. The conclusion about influence of the confessionalization upon the complex of religious, church, economical, political, cultural problems is done.

Key words: confessionalization, Germany, Reformation, church, confession, visitation, territory, authority.

